

Явище семантичного розширення лексики в поезії Тараса Шевченка На матеріалі назв одягу жупан і свита

На початку нашої розвідки хочемо звернути увагу на таку особливість Шевченкового генія, як живописно-зоровий компонент у його художньому мисленні, що зауважив Григорій Клочек. Як зазначає літературознавець, «Шевченко був професійним живописцем і дивився на світ очима живописця. Найбільш виразно це відчувається у його словесних пейзажах. Усі вони можуть легко відтворюватися живописцями – у них своя композиція та колористика. Сказане стосується і побутових моментів, кожний з яких при його відтворенні в свідомості читача навіює певні художні смисли» [5, с. 220–221].

Виразною ілюстрацією Шевченкового дару словесної візуалізації є, зокрема, колоритні портрети козаків у його творах, наприклад у поемі «Чернець»:

В червоних штанях оксамитних
Матнею улицю мете.

Іде козак (II, с. 50)*.

Або в поемі «Титарівна»:
Завзятий

У синій шапці, у жупані,

В червоних, як калина, штанях,

Навприсядки вліта козак (II, с. 90).

Яскраві кольори й динамічність характеризують візуальне зображення козацького війська у поемі «Гайдамаки»:

Базари, де військо, як море червоне

Перед бунчуками, бувало, горить,

А ясновельможний на воронім коні,

Блисне булавою – море закипить... (I, с. 147).

Перед читачем постає колоритна завершена картина. Інтенсивність червоного кольору, підсилена дієсловом *горить*, допов-

нює асоціативний зв'язок із внутрішньою формою слова *ясновельможний*, перший компонент якого походить від прикметника *ясний*, а наступні дієслова *блисне* і *закипить* надають динамічності змальованій сцені.

Червоне ж море, що перебуває в центрі зображеної картини, метафорично відтворює козацьке військо у його святковому одязі – *червоних жупанах*.

Червоні жупани із метонімічним перенесенням назви верхнього одягу на її власників згадуються і в інших ранніх поезіях Шевченка, пройнятих ностальгією за добою панування в українських степах Запорозької Січі:

Де поділось козацтво,
Червоні жупани?

Де поділась доля-воля?
Бунчуки? Гетьмани? (I, с. 86).

Не вернуться запорожці,
Не встануть гетьмани,
Не покрийють Україну
Червоні жупани!

Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче;
Тяжко-важко сиротині,
А ніхто не бачить... (I, с. 120).

Україна в антропоморфному образі обідраної сироти, протиставному колишній яскравій картині краю, покритого червоними жупанами, символізує трагічну зміну в історичній долі країни після ліквідації Запорозької Січі, коли народ утратив своїх захисників і лишився безборонним перед лицем ворожого загарбницького висискування.

Назва верхнього одягу *жупан* має в поезії Шевченка доволі високу частотність – її вжито 28 разів, 2 фіксації має похідне

* Тут і далі цитуємо за виданням: Шевченко Т. Повне збір. творів: у 12 т. / Т. Шевченко. – К.: Наук. думка, 2003, зазначаючи у круглих дужках том і сторінку.

жупанина і 4 – зменшувальне *жупанок* [13, с. 231].

Одинадцятитомний СУМ подає таке значення слова *жупан*: «старовинний верхній одяг, оздоблений хутром та позументом, що був поширений серед заможного козацтва та польської шляхти» [14, II, с. 547].

Слово вважається запозиченням з італійської мови, можливо, за посередництвом польської – від італ. *giubbone* (*giurpone*) «селянський каптан»; відоме також у білоруській, польській, чеській, словацькій і верхньолужицькій мовах [4, II, с. 209].

У діалектологічних і етнографічних дослідженнях зазначено, що, згідно з даними пам'яток, жупани у XVI–XVII ст. побутували на всіх теренах України і різнилися кольором – вони були блакитні, сині, зелені, чорні, червоні. Цікаво, що *жупанокъ аксамитний червоний* зафіксований у пам'ятці 1600 р. на території Чигирини [2, с. 283].

Як ознака матеріального достатку його власника *жупан* відомий і в українському фольклорі. Для прикладу можна навести козацьку пісню, складену після того, як Катерина Друга зруйнувала Січ:

Дарувала Катерина
Всі чотири та лимани...
«Ой, ловіть ви, хлопці, рибку
Та справляїти хатину».

«Ми ж думали, милі братці,
Що ми справимо *жупани*,
Зробили ж, милі братці,
А на ніженьки кайдани...» (16, с. 204).

У фольклорних текстах, історичних джерелах та художній літературі можна знайти чимало свідчень того, що *жупан* був традиційним верхнім одягом козацтва. Це підтверджують й ілюстрації з поезії Шевченка. Крім наведених вище, варто звернути увагу й на опис спорядження молодого чоловіка, що відправляється на Січ, у поемі «Невольник»:

Вернулися од криниці,
І Степан сідлає
Коня, свого товариша,
Й *жупан* надіває.
А Ярина дає зброю,
На порозі стоя... (II, с. 293–294).

У поезії «Ой крикнули сірії гуси» вдова, виряджаючи сина до війська, справляє йому дорогий *жупан*:

А коня йому купивши,
Сідельце сама
Самим шовком вишивала,
Златом окула,
Одягла його в *червоний*
В *жупан* дорогий,
Посадила на коника... (II, с. 187).

У цьому творі увиразнено й таку ознаку козацького жупана, як належність до верстви, позначеної високим соціальним статусом, оскільки жупан вважався дорогим одягом. Особливою знаковістю відзначався жупан, пошитий з *кармазину* – сукна малинового кольору [12, II, с. 222].

За спостереженнями етнографів, червоний колір в українському традиційному вбранні має святково-ритуальний характер. У вишитих сорочках, у жіночих плахтах, запасах і спідницях він домінує на всіх теренах України [7, с. 146]. Показово, що з усіх 49 фіксацій прикметника *червоний* у поезії Шевченка найчастотнішою є група словосполучень його з назвами одягу [9, с. 661].

Що ж до *кармазину*, то високий соціальний статус тих, хто носив одяг, пошитий з нього, засвідчує, зокрема, зафіксоване у Словнику Б. Грінченка похідне утворення *кармазинник* «Той, хто носить кармазини, взагалі багатий чоловік» [12, II, с. 222]. Кармазинові жупани носили гетьмани, старшини, значні козаки. Свідчення цього знаходимо в історичних джерелах, наприклад, в описі подій, пов'язаних з обранням І. Брюховецького гетьманом на так званій Чорній раді, що відбулася під Ніжином у 1663 р. Як відомо, Брюховецький

спирався на підтримку народних низів і московського війська, на Чорній раді йому протистояла козацька старшина на чолі із Сомком. Ось як описує Микола Костомаров за історичними джерелами події, що відбулися після обрання І. Брюховецького гетьманом Лівобережної України: «На другой день князь Великогагин утвердил Брюховецкого гетманом. Три дня, с ведома Брюховецкого, продолжались насилия, безобразное пьянство, грабежи. Худо приходилось всякому, кто только носил *красный кармазиновый жулан*; многие только тем и спаслись, что оделись в сермяги» [18, с. 39].

Особливе багатство одягу в «Гайдамаках» акцентує сполучення слова *жулан* із прикметником *золотий*, що позначає святково-ритуальне вбрання гетьманів, про повернення яких мріє Ярема:

Козак оживе;

Оживуть гетьмани в золотім жулані;

Прокинеться доля, козак заспіває... (І, с. 160).

Пишноту зовнішнього вигляду козацької верхівки відтворюють і рядки зі вступної частини до поеми:

А тим часом

Пишними рядами

Виступають отамани,

Сотники з панами

І гетьмани – всі в золоті,

У мою хатину

Прийшли... (І, с. 131).

Як бачимо, в «Гайдамаках» та інших творах, присвячених визвольній боротьбі українського народу, немає поділу на антагоністичні класи панів-нелюдів і простолюду, що його пани нещадно визискують. Цей поділ домінує в тих творах, які відображають сучасний поетові колоніальний стан українського суспільства. Натомість в історичному ракурсі – зображенні героїчних сторінок визвольних змагань – українська спільнота постає як цілісна солідарна громада, об'єднана спільною справою боротьби проти поневолювачів.

Гетьмани в ранніх романтичних творах Шевченка змальовані як будівничі Української держави, і в цьому контексті їхнє пишне вбрання, як і булава та бунчук, – це символи законної влади, права на панування («той Чигирин, що ви будували, де ви панували»). Як бачимо, у ранній період творчості поет не виявляв тієї зневаги до гетьманів, яка з'являється пізніше («Раби, подножки, грязь Москви, варшавське сміття – ваші пани ясновельможні гетьмани»).

Зображення пишного вбрання як ознаки належності до козацтва відоме і з творів сучасника Шевченка Пантелеймона Куліша. Як приклад можна навести, зокрема, портрет запорожця в його оповіданні «Січові гості (Спомини старого діда)»: «Дивлюсь, аж супроти мене їде здоровенний запорожець з такими усими, що я ще зроду не бачив: чорнії, чорнії, да довгіі, да розкішні такі, що аж вилискуються. *Жулан* на йому шовковий червоний аж світиться як огонь; шапка червона схилиста, пояс золотий, за поясом пістолети, при боку шабля, кульбака і стремена, все те в щирім золоті, аж горить» [8].

Як зазначає етнолог Валентина Піскун у коментарі до наведеної цитати, «цей, підкреслено стильний, спосіб зодягання зберігся в українців і в подальшому, незважаючи на вияви моди і зміни складових одягу» [10, с. 33].

Стійкість зазначеної козацької традиції в національному стилі одягу підтверджують й інші дослідження: «Убирання козаків та козацької старшини наклало свій відбиток на стрій української аристократії, який стійко утримувався в побутуванні протягом двох століть XVII–XVIII. Стрій відзначався багатошаровістю та постійним набором одиви. У чоловіків це грезетовий кунтуш, густої тканини *жулан* і підбита хутром кирея. Дорогі візерункові тканини та кольорові сукна були поширені у той час по всій Європі. Та українське вбрання з них виглядало своєрідним, неповторним

завдяки збереженню давніх кроїв («соро-чечного» та «світного») і традиційних видів ноші...» [1, с. 44].

Треба сказати, що в XIX ст. царський уряд активізував боротьбу не лише з українською мовою, а й з виявами національної самобутності в побутовій культурі українців, зокрема і в манері одягатися. Так, у 1861 р. на основі положення Кабінету міністрів від 5 серпня були створені тимчасові поліцейські суди. Згідно з правилами їхньої діяльності заборонялося брати участь у будь-яких виступах чи несхвальних діях проти чинного порядку, зокрема співати гімни, пісні, одягатися і з'являтися в публічних місцях з «умовними отличительними знаками». Покарання становило арешт від трьох днів до двох тижнів і штрафування від 10 до 200 рублів [15, с. 627]. У зазначеному збірнику документів наведено донесення від 7 квітня 1862 р. Київського поліцмейстера про затримання дворянина Чернігівської губернії Михайла Вілгорського за те, що він був одягнений у «малоросійський костюм» [15, с. 38].

Цитоване джерело зберігає і свідчення про марність асиміляторських зусиль царського уряду. Попри всі заборони український народ зберігав і свою мову, і пісні, і національну своєрідність в одязі. Цікавим у зв'язку з цим є документ, датований 17 березня 1914 р., – «Донесення начальника Полтавського губернського жандармського управління В. Е. Зейдліца губернаторові О. К. Багговуту про проведення вечора пам'яті Шевченка у Полтаві», в якому, крім іншого, зазначено: «Среди других исполнителей («Заповіту» Шевченка – Л. М.) выделялся состоявший на государственной службе чиновник Полтавского отделения Государственного банка Орел (фамилия по сцене Степняк), который позволил себе выйти на сцену в красном кафтане запорожских козаков и, отвесивши глубокий поклон бюсту Шевченко, прочел из произведений Шевченко три

стихотворения с особенной интонацией и пафосом, причем особенно воодушевлялся и заметно старался передать это одушевление в тех местах, где говорили об утерянной свободе или необходимости свободы» [15, с. 529–530].

Показово, що полтавський чиновник одягнув козацький жупан на заході, присвяченому 100-річному ювілею Шевченка. Це підтверджує, що козацькі звичаї, зокрема і в стилі одягу, були нерозривно пов'язані в колективній народній пам'яті з «Кобзарем».

Збереження в історичній пам'яті етносу образу козака в жупані як лицаря – захисника Вітчизни підтверджує відродження жупана у військовій уніформі часів визвольних змагань 1917–1921 рр., коли після Берестейського миру з українських полонених, які перебували в таборах у Німеччині, було сформовано дві українські дивізії *синьожупанників*, що дістали назву від відповідної уніформи [3, VIII, с. 2820]*.

На окрему увагу заслуговують і ті тексти з «Кобзаря», в яких розглядуване слово *жупан* ужито в опозиції до іншої назви одягу – *свита*, що за семантикою корелює з протиставленням за ознакою «заможність / бідність».

Одинадцятитомний СУМ фіксує лексеми *свита* за писемними пам'ятками зі значенням «старовинний довгополий одяг, звичайно з домотканого грубого сукна»,

* Цікавий приклад актуалізації лексеми жупан, але в негативному антиукраїнському контексті, знаходимо в памфлеті Йосипа Бродського «На незалежність України», в якому лауреат Нобелівської премії виявив шовіністичне ставлення до новоствореної Української держави: «Скатертью вам, хохлы, и рушником дорога. Ступайте от нас в жупане, не говоря – в мундире, по адресу на три буквы, на стороны все четыре» [Цит. за: Тараненко О. Українсько-російські мовні контакти на сучасному етапі: притягування і відштовхування. II. Текстуальні вкраплення, прецедентні тексти мовою оригіналу / О. Тараненко // Мовознавство. – 2010. – № 4–5. – С. 32].

а також з переносним значенням «ознака приналежності до простих людей» [14, IX, с. 76]. Слово *свита* вжито у «Кобзарі» 13 разів, ще частотнішим є похідне *свитина* – 18 фіксацій, *свитка* вжито 4 рази і зменшувальні *свитиночка* та *свиточка* мають по одній фіксації [13, II, с. 229].

Вживання в поезії Шевченка лексем *жупан* і *свита* з антонімічним метафоричним значенням, що виражає протиставлення за ознакою «багатий / бідний», також закорінене в народній культурі. Зокрема у Словнику Б. Грінченка до лексеми *жупан* із значенням «кафтан, верхня мужская одяжка» подано такий приклад із збірника прислів'їв і приказок Номиса: «Хоч і надів *жупан* – все не цурайся *свитки*» [12, I, с. 492].

Аналогічні приклади можна навести і з народнописаних текстів:

Доле ж моя, доле! Чом ти не такая,

Ой, чом не такая, як доля чужая?

Що люди не роблять, то в *жупанах* ходять,

А я роблю, дбаю і *свити* не маю... [Цит. за: 11, с. 31].

Як майстерно використовує поет зазначене протиставлення, ілюструють рядки зі сповіді героя поеми «Сон («Гори мої високі...»):

Булав я по світу чимало,

Носив і *свиту*, і *жупан*. (II, с. 41).

За лаконічним текстом тут постає ціла панорама пережитих чоловіком життєвих колізій, у яких періоди достатку чергувались із бідністю.

Ключову роль у художній організації твору виконує лексема *свита* в поемі Шевченка «Титарівна». Центральним тут є конфлікт на ґрунті соціальної нерівності, що має трагічні наслідки для однієї з дійових осіб. Заможна дочка титаря привселюдно насміялася з бідного парубка Микити. Затаївши глибоку образу, хлопець залишає село. Повернувшись через три роки заможним козаком, Микита жорстко помстився титарівні, поглумившись із дівчини і втопивши у криниці їхню новонароджену дитину. Провина ж за злочин дітовбивства впала на титарівну, за що гро-

мада покарала її, поховавши заживо разом із дитиною.

На початку поеми, коли відбувається зав'язка сюжету – а це неділя в сільській корчмі («оренді»), Микита за останній шепляг замовляє музику і запрошує титарівну до танцю, але та з погордою відмовляє йому – в портреті Микити тричі підкреслено вбогість його одягу. Хлопець вбраний у *сіру свиту*:

Найкращий парубок Микита

Стоїть на лаві в *сірій свиті*,

Найкращий хлопець, та байстрюк,

Байстрюк собі, та ще й убогий... (II, с. 88).

Горить!

Горить Микита в *сірій свиті*! (II, с. 89).

Насміялась титарівна

З бідного Микити.

Насміялася при людях,

Що він в *сірій свиті*! (II, с. 89).

Промовистим є тричі повторене в першій частині поеми слово *свита* у сполученні з прикметником *сіра* – *сіра свита*, що уособлює не лише убогість, а й упослідженість Микити. Згідно з сучасними дослідженнями психологів, *сірий колір* за семантичним диференціалом «має досить сильний статус заниженої оцінки, є досить пасивним і низько оцінюваним» [6, с. 168].

Проте коли Микита повертається в село заможним козаком, добротню вбраним у жупан, синю шапку й червоні штани, зміну в ставленні до нього титарівни поет художньо втілює у промовистій деталі. Під час зустрічі з Микитою дівчина згадує його колишню свиту, але в її спогаді вона втрачає свою основну прикмету *сірості*, а набуває іншої ознаки – *свити з вильотами*:

А титарівна зустрічає,

Приспівує, примовляє:

«Чи не той це Микита,

Що з *вильотами свита*?» (II, с. 91).

Геніальна майстерність поета у створенні словесних картин-образів виявляється в асоціативній співвіднесеності назви *свити з вильотами*, тобто «з відкидними рукавами», із дієсловом *влітати*, що характери-

зує зміну в поведінці Микити у сцені його появи в корчмі після тривалої відсутності (у цитованому на початку статті фрагменті з поеми «навприсядки *вліта* козак»),

У завершальних сценах поеми *свиту* вже носить титарівна, тоді як Микита вбраний у *жупан*. Цей «обмін» одягом символізує зміну ролей у стосунках двох головних персонажів:

Раз увечері зимою
У одній *свитині*
Іде боса титарівна
І несе дитину (II, с. 92).

Микита довершив помсту – колись заможна дівчина, що погордувала бідним парубком, тепер згасьблена й упосліджена.

Як зазначено у коментарях до поеми, образ Микити змальовано в дусі фольклорних мотивів про грішника-мандрівника, дітовбивцю, «сатану-чоловіка» [17, II, с. 268].

Отже, назви традиційного народного одягу *жупан* і *свита*, як й інші ключові лексеми поезії Шевченка, зазнали семантичного розширення, виражаючи багатий спектр глибинних художніх смислів.

Література

- Білан М., Стельмащук Г. Український стрій / М. Білан, Г. Стельмащук. – Л.: Фенікс, 2000. – 328 с.
- Гриценко С. Історія походження та функціонування в українській мові назв одягу (кожух, каптан, жупан, свита, плащ) / С. Гриценко // Мовні і концептуальні картини світу. – Вип. 43, Ч.1. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2013. – С. 278–293.
- Енциклопедія українознавства / Гол. ред. В. Кубійович. – Л.: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2000. – Т. 8. – 3200 с.
- Етимологічний словник української мови: у 7 т. / Ред. кол. О. Мельничук та ін. – К.: Наук. думка, 1982–2012.
- Клочек Г. Енергія художнього слова / Г. Клочек. – Кіровоград: Редакційно-видавничий відділ Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, 2007. – 448 с.
- Ковтун Л. Психоментальні універсали фарсу зодягання у стилістичній реконструкції Миколи Гоголя / Л. Ковтун // Український *modus vestiendi* – спосіб зодягання: Монографія / За ред. М. Обушного. – К.: ВЦ «Київський університет», 2008. – С. 158–172.
- Косміна О. Символіка українського традиційного вбрання / О. Косміна // Український *modus vestiendi* – спосіб зодягання: Монографія / За ред. М. Обушного. – К.: ВЦ «Київський університет», 2008. – С. 134–150.
- Куліш П. Січові гості (Спомини старого діда) / П. Куліш // Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. / Упоряд. М. Бутич та ін. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 2. – С. 17–24.
- Парасін Н. Конвенційність кольору як ознака прототипності в ідіолокті Т. Шевченка / Н. Парасін // Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. – 2011. – № 6. – С. 658–664.
- Піскун В. Береження традиції українського зодягання / В. Піскун // Український *modus vestiendi* – спосіб зодягання: Монографія / За ред. М. Обушного. – К.: ВЦ «Київський університет», 2008. – С. 26–42.
- Ревуцький Д. Шевченко і народна пісня / Д. Ревуцький. – К.: Мистецтво, 1939. – 64 с.
- Словарь української мови: в 4 т. / Упоряд. Борис Грінченко. – К., 1907–1909.
- Словник мови Шевченка: в 2 т. / Відп. ред. В. Ващенко. – К.: Наук. думка, 1964.
- Словник української мови: в 11 т. / Ред. кол. І. Білодід та ін. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
- Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: Спроби державного регулювання (1817–1914): Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк – К.: Інститут історії України, 2013. – 810 с.
- Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого / Упоряд. М. Олійник-Шубравська. – К.: Музична Україна, 1990. – 453 с.
- Шевченківський словник: у 2 т. / Ред. кол. Є. Кирилюк та ін. – К.: Головна редакція УРЕ, 1978. – 410 с.
- Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: в 4 т. / Н. И. Костомаров. – Москва: РИПОЛ КЛАС-СИК, 1998. – Т. 3. – 576 с.